

Paleograficzna jesień 2010. XVIIe Colloque du Comité international de paléographie latine *Les autographes du Moyen Âge / Medieval Autograph Manuscripts* (Lublana, 7–10 IX 2010) oraz *Storia della scrittura e altre storie* (Rzym, 28–29 X 2010)

We wrześniu i październiku 2010 r. odbyły się dwie ważne konferencje poświęcone historii pisma łacińskiego w wiekach średnich. Pierwsza z nich ma charakter cykliczny. Międzynarodowy Komitet Paleografii Łacińskiej (CIPL) już po raz siedemnasty zaprosił badaczy pisma łacińskiego na kolokwium, tym razem poświęcone średniowiecznym autografom. Gospodarzem spotkania był Uniwersytet w Lublanie, wsparty przez Galerię Narodową oraz przez Bibliotekę Narodową i Uniwersytecką. Zespołowi przygotowującemu konferencję przewodniczyła prof. Nataša Golob.

Pierwsza sesja kolokwium miała charakter metodyczny i dotyczyła identyfikacji autografów. Eef Overgaauw (Berlin, *Comment reconnaître un autographe du Moyen Âge?*) zauważył, że większość zidentyfikowanych dotąd autografów nie posiada kolofonu, który podawałby tożsamość wykonawcy. Rozpoznanie autograficznego charakteru było możliwe po gruntownej analizie różnego rodzaju danych paleograficznych, kodykologicznych lub tekstowych, np. porównaniu pisma w rękopisie anonimowego pisarza z pismem rękopisu podpisanego przez autora, bądź też rozpoznaniu wielu warstw opracowania tekstu w rękopisie. Referent zaproponował klasyfikację przesłanek pozwalających domyślać się autograficznego charakteru rękopisu, ilustrując ją konkretnymi przykładami. Teresa De Robertis (Florence, *Una mano tante scritture. Problemi di metodo nell'identificazione degli autografi*) zwróciła uwagę na przypadki używania przez tego samego pisarza różnych typów pisma. Na podstawie świadectw pisma kodeksowego pochodzących z Italii z XIV i XV w., wyróżniła trzy sytuacje: *digrafia orizzontale/sincronica* — gdy kopista używał różnych typów pisma, należących jednak do tego samego systemu graficznego (np. w ramach systemu pism gotyckich wybierał to *littera textualis*, to różne stylizacje kursywy); *digrafia verticale/diacronica* — gdy kopista, który przyswoił sobie nowy typ pisma, porzucał stary (sytuacja typowa dla pierwszej fazy humanistycznej reformy graficznej, kiedy kopiści rezygnowali z *littera textualis* na rzecz *littera antiqua*); *multigrafia/poligrafia/digrafia orizzontale e verticale* — gdy kopista używał różnych typów pisma należących do różnych systemów graficznych (np. Coluccio Salutati używał tekstury i włoskiej minuskuły kancelaryjnej, lecz znany jest także jego późny eksperyment z *littera antiqua*). Konstatacja Overgaaui znajduje potwierdzenie w przypadku grupy rękopisów analizowanych przez De Ro-

bertis: kodeksy podpisane stanowią mniejszość. Przypisanie kodeksów spisanych różnym pismem tej samej osobie było możliwe na podstawie danych dotyczących wykonania, zawartości lub historii poszczególnych świadectw. Praktyka dy- lub poligrafii ujawniła zatem zasadnicze ograniczenia tradycyjnej analizy paleograficznej (w stylu Mallona i Gillsena), rodząc pytanie o ewentualne wspólne dla danego pisarza cechy, powtarzalne niezależnie od stosowanego typu pisma. Zdaniem Referentki należy ich szukać w elementach perygraficznych lub obserwując zwyczaje stosowane w określonych miejscach strony, wiersza lub słowa.

Referaty przedstawione podczas następnych sesji prezentowały wiele sytuacji szczegółowych, przyniosły jednak również wnioski bardziej ogólne, historyczne lub metodyczne. Peter Gumbert (Lejda, *Manuscripts of historians*) postawił pytanie o przyczyny stosunkowo dużego udziału autografów wśród rękopisów zawierających teksty historiograficzne. Opierając się na przykładach niderlandzkich, zauważył, że wiele tego rodzaju kompozycji nie było przeznaczonych do szerszego obiegu, stąd ich wątki tradycja rękopiśmienna, a więc także możliwość utraty wielu podobnych tekstów; zarazem jednak prawdopodobieństwo, że zachowane pojedyncze świadectwa poszczególnych utworów to autografy. W ramach tej samej, drugiej sesji Giovanna Murano (Florence, *Autografi di dotti italiani (sec. XIII–XVI): tra reliquie e monumenti grafici. Primi risultati della ricerca*) przedstawiła fragment szerszego projektu poświęconego pismu włoskich intelektualistów późnego średniowiecza i początku czasów nowożytnych, omawiając „reçe” glosatorów florenckiego egzemplarza *Digestów*. Pádraig A. Breatnach (Dublin, *Continuity and Change: Developments in the script and style of some early modern Irish autograph manuscripts*) natomiast zwrócił uwagę na niektóre zjawiska charakterystyczne dla kultury piśmiennej Irlandii, jak silna pozycja pisma książkowego i bardzo późny awans pism kursywnych (dopiero u progu epoki nowożytnej). Rozwój hierarchii pism Breatnach omówił na przykładzie XVII-wiecznych autografów.

Patrizia Carmassi (Wolfenbüttel) wygłosiła referat zatytułowany „*Hoc opus incultus ego lector pneumate fultus...*” *Redazione e scrittura di un nuovo modello di lezionario nella diocesi di Halberstadt, XII secolo*. Wspomniany lekcjonarz z katedry z Halberstadt (1131–1147) Badaczka przedstawiła jako oryginalną kompozycję, której realizacja, na różnych etapach, związana była z postacią diakona Markwarda. Był on bowiem autorem zawartego w kodeksie *Tractatus de feriis*, autorem nowego porządku lekcji we właściwym lekcjonarzu, a także uczestniczył w sporządzeniu samego rękopisu. Martin Roland (Wiedeń, *Ulrich of Lilienfeld and the „Original” Manuscript of his „Concordantie Caritatis”*) przedstawił inny przypadek wielopłaszczyznowego udziału

łu autora w „publikacji” swojego utworu. Ulrich z Lilienfeld wykonał zapis początkowej części egzemplarza *Concordantiae caritatis* (Lilienfeld, Stiftsbibliothek, Cod. 151) i przeprowadził korektę całości, ściśle współpracując z miniaturzystami przy wykonaniu skomplikowanej i niezwykle ważnej warstwy ilustracyjnej. Podczas tej samej sesji Zdenka Hledíková (Praga, *Petrus Zitaviensis*) zestawiała autografy Piotra z Żytawy oraz Reimboltusa de Castro, dwóch intelektualistów bliskich sobie czasowo, których pismo — zdyscyplinowane Piotra i nieregularne Reimboltusa — dało asumpt do refleksji nad kulturowymi zmianami zachodzącymi wówczas w gronie środkowoeuropejskich uczonych.

Referat Davida Ganz (Londyn, *The Copenhagen Solinus and the problems of Carolingian autographs*) był w zasadzie polemiką z hipotezą Veroniki von Büren, która przypisała kopenhaski rękopis Solina (GKS 444 2°) Walafridowi Strabonowi. Ganz wykluczył związek ze skryptorium w Fuldzie i wskazał północną Francję jako prawdopodobny obszar wykonania kodeksu. Zaangażowanie bawarskiego kanonika Gerhocha z Reichersbergu (zm. 1169) w proces publikacji własnych pism dokumentują brudnopis traktatu *De eo quod princeps huius mundi iam iudicatus sit* oraz grupa idioGRAFÓW. Ten materiał pozwolił Donatelli Frioli (Trydent, *Manuscripts of Gerhoch of Reichersberg*) scharakteryzować zwyczaj graficzne (pismo, abrewiacje, interpunkcja) samego autora i porównać je ze zwyczajami jego sekretarzy.

Dwa referaty dotyczyły późnośredniowiecznej Anglii. Richard Beadle (Cambridge, *Palaography and the Pastons*) przybliżył zbiór ponad tysiąca dokumentów z XV w. z archiwum rodu Pastonów z Norfolk, sporządzonych przez około 330 pisarzy. Referent, odwołując się do niedawnej edycji, której był współautorem (*Paston Letters and Papers of the Fifteenth Century*, parts I and II, ed. N. Davis, part III, ed. R. Beadle and C. Richmond, Early English Text Society 2005–2006), omówił perspektywy studiów paleograficznych, jakie otwiera ta jedna z największych kolekcji późnośredniowiecznych angielskich autografów. Simon Horobin (Oxford, *Osborn Bokenham: author and scribe?*) rozważał natomiast możliwość uznania za autografy dwóch rękopisów zawierających przekłady *Legenda aurea* oraz *De consulatu Stilichonis* autorstwa Osberna Bokenhama, augustiniana z Clare.

Louis Holtz (Lyon, *From master to pupil: from Florus de Lyon to Mannon de Saint-Oyend*) wskazał cechy pozwalające odróżnić bardzo bliskie sobie pisma Florusa z Lyonu oraz Mannona, przeora Saint-Oyend, wykonywującego na prośbę Florusa kopie jego pism. Dwa kolejne referaty poświęcone były Mateuszowi z Aquasparta, który na listach swoich książek darowanych bibliotekom konwentów w Asyżu i Todi przy wielu zanotował: *de manu mea*. Jacqueline Hamesse (Louvain-la-Neuve, *Matthieu d'Aquasparta et ses autographes: un cas exemplaire de l'époque scolastique*, referat odczytała Outi Merisalo) omówiła stan i perspektywy badań nad autografami Mateusza, którego postać jest nadal stosunkowo słabo opracowana, a wiele jego pism pozostaje nie wydanych. Amandine Postec (Paryż, *Processus et formes d'écriture d'un maître universitaire au XIIIe s.: Matthieu d'Aquasparta entre ses autographes et ses copistes*) natomiast poddała szczegółowej analizie pismo brulio-

nów Mateusza, wykazując m.in. cechy wspólne ze współczesnym pismem dokumentowym oraz interwencje autora w czystopisach wykonywanych przez różnych kopistów.

Francisco Gimeno Blay (València, *Autographes du roi Pedro el Ceremonioso*) przedstawił rzadki przykład władcy używającego pisma profesjonalnego — króla aragońskiego Piotra IV. Na egzemplarzu *Ordinacions de la casa i cort*, katalońskiego przekładu *Leges palatinae regni majoricarum* promulgowanego w 1344 r., władca systematycznie nanosił poprawki i uzupełnienia, przekształcając tę kopię w rękopis autorski. Elena E. Rodríguez Díaz (Huelva, *Manuscriptos autógrafos en la producción castellana del siglo XV: una aproximación codicológica*) scharakteryzowała różne aspekty wykonania autograficznych rękopisów wybranych przedstawicieli kultury kastylijskiej XV w.: Alfonsa Fernandeza de Madrigal, Alfonsa de Palencia oraz Alfonsa Ortiza. Referentka zauważyła, że nie będąc ograniczeni życzeniami zleceniodawcy, autorzy ci mieli większą swobodę w wyborze rozwiązań graficznych lub materialnych przy sporządzaniu rękopisów. Na tle konserwatywnej (gotyckiej) produkcji książkowej w Kastylii wyróżniają się one obecnością niektórych nowych elementów, należących już do kultury humanistycznej.

Referaty sesji dziewiątej poświęcone były parze wybitnych twórców literatury XIV stulecia. Kategoria „śladów” posłużyła Maddalenie Signorini (Rzym, *Petrarch's „tracce”: dates, forms, features*) do opisu krótkich tekstów, jakie Petrarca zapisywał na wolnych przestrzeniach należących do rękopisów. Kryterium wyróżniającym tę grupę jest jej status, wtórny wobec właściwego kontekstu kodykologicznego. Znalazły się w niej bowiem zarówno adnotacje „porządkowe” (noty własnościowe, noty zakupu), uwagi autobiograficzne, jak i kompozycje literackie. Studium „śladów” stanowi tylko fragment szerszych badań nad biblioteką Petrarki. Mark Aussems (Edynburg, *„Escrip à Paris par moi, Christine de Pizan?”*; referat odczytał Marc Smith) podważył niektóre dotychczasowe ustalenia dotyczące procesu kompozycji pism Krystyny de Pizan oraz jej udziału w wykonaniu rękopisów. Stwierdził, że rękopisy uważane za autografy powinny być bardziej ostrożnie określane jako „wykonane pod kontrolą Krystyny”.

Nowymi punktami w programie XVII Kolokwium były sesja dla młodych badaczy, członków APICES (*Association Paléographique Internationale „Culture — Écriture — Société”*) oraz prezentacje w formie plakatu. Autorzy nie mieli obowiązku nawiązywać do tematu przewodniego konferencji, ale i tu mowa była o autografach. Na sesję APICES złożyły się cztery wystąpienia. Gaia Elisabetta Unfer Verre (Cassino, *Manoscritti in carolina con decorazione cassinese a Montecassino*) podjęła ważne zagadnienie stopniowego wprowadzania do użytku w skryptorium na Monte Cassino minuskuły karolińskiej. Referentka zauważyła, że do początków XII w. minuskuła karolińska występowała zawsze obok benewentańskiej, a dopiero w ciągu XII stulecia pojawiły się rękopisy spisane w całości minuskułą karolińską, ich dekoracja jest jednak zawsze typu kassyńskiego. Irene Ceccherini (Florence, *Sozomeno of Pistoia between littera moderna and littera antiqua*) zilustrowała proces przejścia od pism należących do tradycji gotyckiej do pisma humanistycznego na przykładzie Sozomena z Pistoii (1387–1458),

którego kultura graficzna jest wyjątkowo dobrze udokumentowana (od zeszytu szkolnego po pisma wieku dojrzałego). Tommaso Gramigni (Arezzo, *Un catalogo delle iscrizioni medievali in territorio fiorentino. Esempi di scrittura epigrafica nell'area di Firenze tra XI e XIII secolo*) omówił założenia i niektóre rezultaty projektu opracowania korpusu średniowiecznych inskrypcji (do końca XIII w.) z terytorium dzisiejszej prowincji florenckiej. Katalog zawiera w sumie 122 inskrypcje, z zasadniczą przewagą trzynastowiecznych. Studium Gramigniego (podobnie jak zainicjowana w 2002 r. seria *Inscriptiones Medii Aevi Italiae, saec. VI–XII*) budzi nadzieję na trwałe ożywienie dokumentacji postantycznego pisma epigraficznego we Włoszech, wyraźnie opóźnionej względem innych krajów europejskich. María Luisa Domínguez Guerrero (Sewilla, *The graphic universe in a colonial city: Cuzco in the 16th century*) przedstawiła pierwsze wyniki studiów nad kulturą graficzną Cuzco oraz jej powiązaniem z typami i formami pisma, będącego wówczas w użytku w Kastylii.

Przez cały czas trwania kolokwium w pobliżu sali obiad wystawionych było osiem plakatów. Bezpośrednio z tematem kolokwium związane były prezentacje Micol Long (Piza, *The influence of the epistolography on the spread of autography between the 11th and 12th centuries*), Michelangioli Marchiaro (Florencja, *L'esperienza grafica di un umanista fiorentino: Pietro Crinito, 1474–1507*), Maxa Schmitza (Louvain-la-Neuve, *Le Viridarium de Jean Raynaud. Une encyclopédie inédite du début du XVIe siècle*) oraz Jakuba Kujawińskiego (Poznań, *Correzioni di copista o correzioni di traduttore? Indizi del carattere autografo del ms. Paris, BnF, fr. 688*). Problematykę zastosowania metod analizy komputerowej pisma podjęło dwoje młodych paleografów z Institut de recherche et d'histoire des textes w Paryżu, Maria Gurrado (*GRAPHEM. Les techniques d'analyse d'images au service de la paléographie*) i Dominique Stutzmann (*Le système graphique des écritures médiévales*). Graficznej analizie dokumentu poświęcony był plakat Natašy Kavčič z Lublany (*The charters of the Archives of the Republic of Slovenia: cadels and other decorative elements 1351–1500*), zaś prezentacja Iriny Galyniny z Berlina dotyczyła badań nad tradycją rękopiśmienną *Contra Faustum Manichaeum* św. Augustyna (*Handschriftliche Überlieferung, Textgeschichte und Rezeption von Augustins Werk „Contra Faustum Manichaeum“ in Deutschland*).

Sesje X–XIII zostały poświęcone aktualnie realizowanym projektom badawczym. Giuseppina Brunetti (Bologna, *Gli autografi dei letterati italiani. Serie: le Origini e il Trecento*) przedstawiła projekt bogato ilustrowanego katalogu egzemplarzy dzieł własnych, kopii tekstów cudzych, marginaliów oraz dokumentów spisanych ręką najważniejszych twórców literatury w Italii między XIII a XVI w. Przewidziano trzy serie (*Le Origini e il Trecento — Il Quattrocento — Il Cinquecento*) i 12 tomów (w 2009 r. ukazał się tom I serii poświęconej XVI stuleciu). Odd Einar Haugen (Bergen, *The Medieval Unicode Font Initiative*) mówił o perspektywach opracowania fontów odpowiadających szczególnym formom liter i znaków występujących w pismach średniowiecznych (<<http://www.mufi.info>>). W czasie dyskusji wyrażono wątpliwość co do konieczności używania specjalnych czcionek w sytuacji, kiedy coraz więcej rękopisów dostępnych jest

w fotografiach dobrej jakości, pozwalających zilustrować cechy pisma rękopisu. Albert Derolez (Gandawa, *„Corpus catalogorum Belgii”*. *Towards the Conclusion of the Editorial Enterprise*) przedstawił prace nad *Korpusem katalogów belgijskich*. Wydane dotąd tomy zawierają edycje krytyczne 525 dokumentów, dotyczących średniowiecznych bibliotek na terytorium dzisiejszej Belgii (t. I–IV) oraz repertorium rękopisów i inkunabułów, które w wiekach średnich należały do belgijskich instytucji religijnych lub ich członków (t. VII). W przygotowaniu jest wydanie inwentarzy biblioteki książąt Burgundii (t. V). Consuelo W. Dutschke (Nowy Jork, *Digital Scriptorium as a Construction Site for Ascertained Manuscripts*) przedstawiła zmiany wprowadzone w bazie danych „Digital Scriptorium” (<<http://www.digital-scriptorium.org>>). Rudolf Gamper (St. Gallen), Christine Glaßner (Wiedeń) i Astrid Breith (Berlin) zaprezentowali internetową bazę zawierającą m.in. inwentarz rękopisów średniowiecznych w języku niemieckim, repertorium średniowiecznych kompozycji niemieckojęzycznych oraz bibliografię (<<http://www.handschriftencensus.de>>). Dalibor Havel (Brno, *Katalog der frühmittelalterlichen lateinischen Handschriftenfragmente in Böhmen und Mähren*) przedstawił założenia i zawartość przygotowywanego katalogu fragmentów wczesnośredniowiecznych rękopisów łacińskich ze zbiorów czeskich i morawskich (inwentarz zawiera obecnie 659 pozycji, od VIII/IX po koniec XII w.). Georg Vogeler (Monachium, *Paleography and Codicology in the digital age*) zreferował zainicjowaną w 2009 r. przez Institut für Dokumentologie und Editorik „zbiorową refleksję” nad znaczeniem rozwoju nowych technologii i mediów dla badań w dziedzinach paleografii i kodykologii (<<http://www.i-d-e.de>>). Sandro Bertelli (Lozanna, *Les manuscrits de la littérature italienne des origines*) omówił natomiast zainicjowany na Uniwersytecie we Florencji projekt badawczy obejmujący dokumentację i studia nad najstarszymi rękopisami literatury włoskiej.

Przedsięwzięcia podejmowane bezpośrednio przez CIPL lub prowadzone pod jego patronatem w latach 2005–2010 zostały krótko przedstawione w końcowym wystąpieniu przewodniczącego Komitetu Stefano Zamponiego (*Novissima palaeographica: ongoing projects and perspectives*). Szczególną uwagę poświęcił Zamponi postępowi w katalogowaniu rękopisów datowanych, podkreślając duże znaczenie korpusu dla studiów nad pismem i wyrażając żal, że tego narzędzia nadal brakuje dla zachodnich (Półwysep Iberyjski) i wschodnich (Bałkany, Europa Środkowo-Wschodnia) rubieży Europy. Wyraził nadzieję, że do 2015 r. uda się zrealizować projekt *Lexique international de Codicologie*, w martwym punkcie utknęła natomiast inicjatywa stworzenia analogicznego leksykonu paleograficznego (*Lexique international de Paléographie*).

Stefano Zamponi nie ograniczył się do podsumowania inicjatywy Komitetu, ale przedstawił również uwagi na temat kondycji dyscypliny. Wskazał, między innymi, na potrzebę integracji środowisk, skupionych obecnie w kilku „międzynarodowych komitetach” — paleografii łacińskiej, paleografii greckiej, dyplomatyki, epigrafiki średniowiecznej i kodykologii. Integracja ta, wynikająca z przekonania o konieczności całościowego ujęcia każdego dokumentu graficznego, miałyby także służyć promocji studiów nad

pismem, które coraz rzadziej znajdują zrozumienie w gremiach decydujących o finansowaniu instytucji naukowych (dość wspomnieć niedawną likwidację katedry paleografii w londyńskim King's College).

Warto zwrócić uwagę na ujawnioną w trakcie konferencji semantyczną pojemność terminu „autograf”, którym w wygłoszonych referatach opisywano różne sytuacje. Można wskazać trzy przyjęte jego zastosowania: w odniesieniu do egzemplarza tekstu spisane ręką jego autora (także anonimowego), w odniesieniu do wszelkich świadectw pisma znanego autora, czy innej wybitnej postaci oraz, szerzej, w odniesieniu do zapisu wykonanego przez osobę o znanej tożsamości. Wszystkie one wydają się uprawnione i z reguły kontekst użycia pozwala bez trudu zorientować się, o jakiego typu autografach jest mowa. Niekiedy sam przedmiot badań narzuca definicję: dla okresu do około X w. termin „autograf” w pierwszym znaczeniu jest mało funkcjonalny.

Konferencji towarzyszyły dwie wystawy, których pomysłodawczynią była N. Golob. Pierwszy dzień konferencji zbiegł się z otwarciem w Galerii Narodowej ekspozycji poświęconej średniowiecznemu malarstwu książkowemu w rękopisach ze zbiorów Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej w Lublanie (*Manuscripta. Knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih*). Na wystawie zebrano 38 kodeksów i fragmentów z okresu od końca IX po 1. połowę XVI w., spisanych pismem łacińskim (po łacinie, włosku i czesku) lub głagolicą. Rękopisy, pochodzące w większości z bibliotek miejscowych instytucji kościelnych, wykonane na miejscu lub importowane, ilustrują szerokie i złożone powiązania średniowiecznej Karnioli z północną i środkową Italią, wschodnią Francją, krajami południowoniemieckimi, Austrią i Czechami (katalog dostępny jest w dwóch wersjach językowych: słoweńskiej i angielskiej, N. Golob, *Manuscripta. Medieval Illumination in Manuscripts from the National and University Library, Ljubljana: catalogue, National Gallery of Slovenia, 7 September–7 November 2010*, ss. 240). Przedmiotem niewielkiej wystawy pt. *Manuscripta. Pisatelji, prepisovalci, bralci / Authors, scribes, readers*, prezentowanej w Bibliotece Narodowej i Uniwersyteckiej w dniach 3–30 IX 2010 były natomiast „ślady”, jakie pozostawili po sobie autorzy, wykonawcy i czytelnicy średniowiecznych rękopisów (pod tym samym tytułem N. Golob wydała słoweńsko–angielski katalog, ss. 39). Dziewności kodeksów ze zbiorów tejże biblioteki, różnego wieku, różnej jakości, spisanych najczęściej po łacinie, ale także w językach niemieckim i słowiańskim, otwarto na kartach zawierających kolofony, inwokacje, noty własnościowe lub sentencje.

* * *

Półtoradniowa konferencja pt. *Storia della scrittura e altre storie*, zorganizowana przez Dipartimento di Storia, Culture, Religioni rzymskiego Uniwersytetu „La Sapienza” była dedykowana Guglielmowi Cavallo, emerytowanemu profesorowi paleografii greckiej. Założenia konferencji przedstawił Daniele Bianconi w referacie zatytułowanym *Paleografia: una riflessione su concetto e ruolo*. Nawiązując do prowadzonej we Włoszech w latach 70. polemiki na temat przedmiotu i celów paleografii (jej głównymi prota-

gonistami byli Attilio Bartoli Langeli i Armando Petrucci z jednej oraz Alessandro Pratesi z drugiej strony), Bianconi podkreślił konieczność łączenia analizy formalnej pisma z pytaniami na temat społecznych i kulturowych kontekstów jego użycia. Tym tłumaczył zestawienie w tytule konferencji „historii pisma” z „innymi historiami”, a konkretnie: historią tekstów, historią społeczeństwa i historią kultury. Te postulowane powiązania posłużyły za klucz, według którego referaty zostały rozdzielone między trzy sesje: *Storia della scrittura e testi*, *Storia della scrittura e culture* oraz *Storia della scrittura e società*. W ramach każdej z nich przedstawiono po cztery referaty przygotowane przez paleografów, historyków i filologów, należących do młodego i średniego pokolenia. Były one następnie przedmiotem komentarza powierzonego profesorom o uznanym dorobku w dziedzinie studiów nad pismem i piśmiennictwem.

Pierwszej sesji przewodniczył Luciano Canfora z Bari. W przedstawionych referatach analiza paleograficzna została sprzęgnięta z historią transmisji i recepcji pojedynczych dzieł. Pantelis Golitsis (Berlin, *Trois annotations de manuscrits aristotéliciens au XIIIe siècle*) skupił się na postaci Michała z Efezu, komentatora Arystotelesa, i poddał analizie scholia do *Metafizyki* w rękopisach greckich 1853 i 1901 z Biblioteki Narodowej w Paryżu oraz w rękopisie oksfordzkim (Corpus Christi 108). Margherita Losacco (Padwa, *Niceforo Gregora lettore di Fozio*) omówiła sposób, w jaki Nicefor Gregoras sporządzał wypisy z Biblioteki Focjusza i wykazała, że korzystał on z rękopisu przechowywanego obecnie w Biblioteca Marciana w Wenecji (Marc. gr. 450). Inny rękopis z tej samej biblioteki (Marc. gr. 622), zawierający leksykon Hezychiusza z Aleksandrii, był głównym przedmiotem analizy Davida Speranziego (Florenceja, *Lo scriba dell'Esichio. Contributo allo studio di un centro di copia dell'ultima età paleologa*). Studium pisma oraz dekoracji, struktury, materiału oraz historii grupy kodeksów pozwoliło Referentowi przypisać rękopis wenecki pisarzowi działającemu w Konstantynopolu w trzeciej dekadzie XV w. i powiązać ten egzemplarz z konstantynopolitańskim klasztorem Prodromos Petra. Marco Petoletti (Mediolan, *Gli Epigrammi di Marziale prima dell'Umanesimo: manoscritti, fortuna e tradizione*) przedstawił natomiast rozważania nad tradycją *Liber spectacularum* Marcialisa. Petoletti dostarczył studiom nad recepcją Marcialisa ważnego impulsu, kiedy w 2006 r. zidentyfikował rękopis epigramatów wykonany i opatrzony glosami przez Boccaccia (Mediolan, Biblioteca Ambrosiana, C 67 sup.). Rękopis ambrozjański, jak wykazał Petoletti w omawianym wystąpieniu, komplikuje dotychczasowy obraz transmisji *Liber*: nie jest on bowiem bezpośrednio związany z żadną z dwóch znanych grup świadectw tekstu (obie francuskiej proveniencji), jego wzór zaś pochodził prawdopodobnie z południowej Italii.

Referaty przedstawione w sesji drugiej, której przewodniczyła Lina Bolzoni z Pizy, ilustrowały różnorodne związki między dokumentami graficznymi a szerszymi zjawiskami kultury. Pasquale Orsini (Cassino, *La mauscola liturgica: tra ideologia della scrittura ed estetica del sacro in epoca mediobizantina*) powrócił do zagadnienia genezy greckiej majuskuły liturgicznej i podkreślił specyficzny kontekst jej użycia (niemal wyłącznie w lekcjonarzach przeznaczonych do użytku podczas liturgii sobotnio–niedzielnej w kościo-

łach diecezjalnych) oraz wyraźne funkcje wizualne (na podobieństwo i na równi z iluminacjami miała służyć adoracji i proklamacji Słowa). Dominique Stutzmann (Paryż, *L'écriture, réalité esthétique? Ordre et régularité chez les Cisterciens de Fontanay*) omówił ewolucję stylistyczną dekoracji rękopisów produkowanych w cysterskich opactwach Cîteaux, Clairvaux, a zwłaszcza Fontanay, która doprowadziła do wypracowania tzw. stylu monochromatycznego. U podstaw tego pozornego zubożenia nie leżały bynajmniej względy ekonomiczne, lecz określona estetyka, wymagająca usunięcia tego co zbędne i ograniczenia się do rzeczy istotnych. Marco Cursi (Rzym, *Per la prima circolazione dei Rerum vulgarij fragmenta: i manoscritti*) przedstawił wyniki swoich studiów nad graficzną i materialną charakterystyką najstarszej tradycji *Drobnych wierszy włoskich* Petrarki (25 rękopisów wykonanych do początku XV w.). Cursiego interesował zarówno wybierany model kodeksu, jak i stopień odwzorowania przez kopistów złożonej formy, jaką *Rerum vulgarij fragmenta* prezentują w autografie (BAV, Vat. lat. 3195). Ostatni referat tej sesji również dotyczył włoskiej kultury wernakularnej. Irene Ceccherini (Florence, *La cultura grafica dei copisti del Canzoniere Vaticano latino 3793*) ponownie postawiła pytanie o definicję pisma użytego przez głównego kopistę watykańskiego zbioru liryki włoskiej (Florence, przełom XIII i XIV w.), które A. Petrucci określił jako *protomerkanteska*. Ceccherini wskazała na silne związki między pismem stosowanym przez kupców i tym używanym przez notariuszy w ówczesnej Florencji. Pisma obu grup aż do lat 20. XIV w. należały do wspólnego repertorium używanych w tym mieście pism kursywnych, z którego dopiero stopniowo wykształciły się włoska minuskuła kancelaryjna (*cancelleresca*) i pismo kupieckie (*mercantesca*). W związku z tym byłoby anachronizmem próbować zaklasyfikować „główną rękę” watykańskiego *Canzoniere* do jednego z tych dwóch nurtów graficznych (z uwagi na metodę opracowania zbioru Referentka skłonna jest widzieć w tym pisarzu notariusza). Rezultaty studiów Ceccherini każą zrewidować podęcznikową wizję genezy merkanteski.

Perspektywa sesji trzeciej, którą pod nieobecność Alda Schiavone poprowadził Marco Palma z Cassino, skupiła się na społecznych kontekstach użycia pisma. Była to zarazem sesja najbardziej zróżnicowana tematycznie i najszersza chronologicznie. Otworzyły ją bowiem dwa referaty dotyczące dziejów antycznych. Lucio Del Corso (Cassino, *Scrittura greca e interazioni etniche nell'Egitto tolemaica: i papiri del Serapeo di Memfi come case study*) przedstawił wielojęzyczne i graficznie zróżnicowane archiwum odkryte w kompleksie świątynnym Separapisa w Memfis z końca pierwszej połowy II w. przed Chr. Paolo Fioretti (Bari, *L'educazione grafica a Roma: livelli qualitativi ed usi sociali. Gli „scribae”*) natomiast omówił rolę skrybów w upowszechnianiu użycia pisma w społeczeństwie rzymskim okresu Republiki i początków epoki cesarskiej. Była to bowiem jedyna w tym okresie grupa „profesjonalistów pisma”, przygotowana do wykonywania zapisów, tak publicznych, jak i prywatnych, użytkowych i literackich. Carlo Tedeschi (Chieti, *Graffiti e scienze sociali*) upomniał się o studia nad dawnymi *graffiti*, które nadal bywają postrzegane jako akt wandalizmu lub forma zapisu obca warstwom wykształco-

nym. Takiemu spojrzeniu, narzuconemu przez współczesne społeczeństwo, sprzyja językowy uzus określający tym samym terminem napisy wyrzeźbione *a sgraffio* na ścianach domów pompejańskich i napisy współcześnie malowane na murach. Tedeschi przypomniał, że rycie na murach w pewnych kontekstach było akceptowane, a niekiedy wręcz zaplanowane. W odniesieniu do wieków średnich praktyka ta dotyczyła przede wszystkim miejsc kultu, gdzie w określonych miejscach pielgrzymi наносили lub kazali wykonać dewocyjne *graffiti*. Sesję zamknął Filippo Ronconi (Paryż, *Les copistes à Byzance: rôles et représentations dans la société, IX–XIII s.*), który przedstawił szeroką panoramę zagadnień związanych z produkcją książkową w Bizancjum, od statusu kopistów i skali ich wynagrodzeń, przez koszty produkcji rękopisów, po figuralne przedstawienia pracy pisarza.

Konferencję zakończyła refleksja Stefano Zamponiego nad zawodem paleografa (*Il mestiere di paleografo*). Wystąpienie zawierało, obok szeregu obserwacji praktycznych i metodycznych, także uwagi na temat tożsamości dyscypliny. Zamponi przypomniał, że podstawowym przedmiotem paleografii jest pismo w jego aspekcie formalnym. Nie zanegował bynajmniej potrzeby uwzględniania społecznego kontekstu jego użycia, który może odgrywać ważną rolę już na poziomie analizy pojedynczych zjawisk graficznych (abrewiacje, interpunkcja). Podkreślił jednak, że zbyt wiele jeszcze jest do zrobienia na gruncie tradycyjnie rozumianej historii pisma, by porzucać ją dla innych tematów. W podsumowaniu scharakteryzował paleografię jako specjalizację w ramach dyscyplin historycznych stosunkowo wąską, lecz otwartą na zjawiska natury ogólnej. Pobrzmiwały w wypowiedzi Zamponiego słowa polemiki skierowanej w 1978 r. przez Pratesiego pod adresem Langeliego, i chociaż brakowało jej tego samego ładunku emocjonalnego, to jednak stanowiła ona jeszcze jeden dowód, że napięcie między „historią pisma” a „historią piśmienności” jest stale żywe na gruncie paleografii włoskiej.

Jakub Kujawiński
Poznań–Rzym

LIX Settimana di studio della Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo, *Scrivere e leggere nell'alto medioevo* (Spoleto, 28 IV–4 V 2011)

Aż pięćdziesiąt dziewięć lat „piśmienność” musiała czekać na swoją „Settimanę” w Spoleto. Problematyka ta przeżywała się, co prawda, podczas poprzednich konferencji, lecz nigdy dotąd „czytanie i pisanie” nie było tematem Tygodnia. Trudno się zatem dziwić ogromnemu zainteresowaniu, jakim cieszyła się tegoroczna Settimana. Dość wspomnieć o około 170 wnioskach o stypendium, tradycyjnie przyznawane przez Fundację CISAM młodym badaczom. Również liczba referatów przewyższyła średnią ostatniej dekady — pierwotny program przewidywał aż 35 wystąpień. Zabrakło dwóch z nich: Francesco Magistrale (Bari) odszedł niespodziewanie 14 II 2011 r., na konferencję nie mógł przybyć niedysponowany Mauro Pesce (Bologna). Silnie odczuwana była również nieobecność Claudia Leonardiego z Florencji,

wieloletniego uczestnika konferencji spoletańskich i współtwórcy programu tegorocznego spotkania, zmarłego 21 V 2010 r. Jego pamięci została poświęcona wspólna publikacja CISAM oraz Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino, której przez lata przewodniczył Leonardo (*L'esperienza intellettuale di Claudio Leonardi*. Testi di A. Paravicino Bagliani, E. Menestò, F. Santi. Con la bibliografia completa degli scritti di Claudio Leonardi e una sua nota autobiografica, Firenze 2011).

Wykład inauguracyjny, pt. *Scrivere e leggere. Trasformazioni tardoantiche ed esiti medievali in Oriente e in Occidente* wygłosił Guglielmo Cavallo (Rzym). Referent skupił się na wybranych zagadnieniach (techniki lektury i produkcji książki, relacje między czynnościami czytania i pisania, społeczny zasięg obu umiejętności) i rozpatrzył je w odniesieniu do antyku grecko-rzymskiego, późnego antyku oraz pierwszych wieków średniowiecza. W świetle sugestywnego i bogato egzemplifikowanego wywodu Autora późny antyk ma cechy odrębnej epoki, która przepracowała modele oddziedziczone po kulturze klasycznej, wprowadzając zarazem nowe wzorce. Tak więc obok dominującej dotąd lektury na głos, związanej ściśle z wykształceniem i praktyką retoryczną, rozpowszechniła się praktyka cichego czytania, promowana zwłaszcza w środowiskach monastycznych. Czynność pisanie/kopiowanie, jako *opus servile* odseparowana dotąd od lektury, w kręgu kultury chrześcijańskiej została dowartościowana, jako nowa forma lektury intensywnej, a także jedna z form przepowiadania. Osłabieniu niektórych instytucji kultury, jak biblioteki publiczne, towarzyszyła „demokratyzacja” kultury, przejawiająca się np. w obiegu książki na terytoriach peryferyjnych lub w wielojęzyczności piśmiennictwa. Pytając o dalszy przebieg tych procesów w pierwszych stuleciach średniowiecza, Cavallo podkreślił zasadnicze różnice między Bizancjum a łacińskim Zachodem. Podczas gdy w Bizancjum trwała tradycja studiów retorycznych i związana z nimi praktyka głośnego czytania zachowała pozycję uprzywilejowaną, na Zachodzie przeważała lektura cicha. Podczas gdy na Wschodzie wspólnoty monastyczne nie posiadały skryptoriów, a księgozbiory gromadziły przez darowizny, mnisi zachodni produkowali je własnymi siłami. Jeżeli w Bizancjum biblioteki prywatne były całkiem liczne, to na Zachodzie było to zjawisko ograniczone jedynie do przedstawicieli najwyższej arystokracji. Wreszcie, jeżeli w odniesieniu do bizantyńskiego wschodu można mówić o stopniowym zawężaniu się grupy piśmiennych, to na Zachodzie obserwuje się drastyczny spadek ich liczby. Różnica, w tym ostatnim punkcie, polega nie tylko i nie tyle na ilości osób posługujących się piśmem, co na ich społecznym pochodzeniu: w świecie bizantyńskim są to w przeważającej mierze świeccy, na łacińskim zachodzie duchowni.

Udokumentowane przez Cavallo na gruncie historii piśmiennosci różnice między Bizancjum a terytoriami łacińskimi u progu wieków średnich dostarczają wygodnego klucza dla przedstawienia pozostałych referatów. Można je podzielić na trzy grupy: te dotyczące obu kręgów kulturowych (traktujące o zjawiskach wspólnych lub porównujące konkretne aspekty kultury pisma na obu obszarach), te poświęcone Bizancjum oraz te, skoncentrowane na kręgu łacińskim (najliczniejsze). W tej klasyfikacji nie mieści się

wystąpienie Carla Alberta Mastrelliego (Florenceja, *Scrivere, leggere e tradurre, nel lessico europeo altomedievale*), który omówił słownictwo dotyczące czynności czytania i pisanie oraz narzędzi i materiałów pisarskich w różnych językach europejskich. Jak podkreślił, materiał językoznawczy jest obfity, brakuje natomiast jego historycznego opracowania.

W pierwszej grupie wyróżnia się referat Marileny Maniaci (Cassino, *Costruzione e gestione dello spazio scritto fra Oriente e Occidente: principi generali e soluzioni specifiche*), która jako jedyna poszła śladem Cavallo i podjęła próbę porównania sytuacji w kręgach greckim i łacińskim. Zrobiła to w odniesieniu do problemu technicznego, lecz nie pozbawionego konsekwencji dla szerzej rozumianej kultury pisma: organizacji strony w kodeksach łacińskich i greckich do XII w. Odsyłając do tekstu drukowanego po dokładny opis „próby”, należy podkreślić, że dane zostały zebrane nie tylko na podstawie katalogów — co często stanowi ważne ograniczenie ilościowych badań kodykologicznych — lecz w dużej mierze przez autopsję rękopisów. Autorka wzięła pod uwagę takie cechy, jak rozmiary bezwzględne, stosunek wysokości do szerokości, rozmieszczenie tekstu na stronie, relacje przestrzeni zajętej przez tekst do przestrzeni pustej, stopień wykorzystania strony lub wreszcie stosunek sum szerokości marginesów: wewnętrznego i górnego z jednej, oraz zewnętrznego i dolnego z drugiej strony. Jako przykład zjawisk wspólnych dla obu zespołów można wskazać wyraźny wzrost stopnia wykorzystania strony wraz z zastąpieniem pisma majuskułowego minuskułowym. Znaczące różnice dotyczą m.in. rozmiarów: pod koniec omawianego okresu rozmiary kodeksów łacińskich są zróżnicowane i wzrasta liczba tych dużych, podczas gdy w kręgu greckim, gdzie kodeksy dużych rozmiarów są generalnie rzadkie, w tych stuleciach wzrasta udział kodeksów małych. Tematem wykładu Martina Wallraffa (Bazylea, *Tablette e tecniche di lettura nella letteratura cristiana tardoantica e altomedievale*) była tabela jako sposób organizacji i prezentacji wiedzy, wypracowany w ramach kultury antycznej i odziedziczony przez oba kręgi językowe. Referent podkreślił złożone funkcje tej formy (zbyt często postrzeganej jako rozwiązanie motywowane wyłącznie względami praktycznymi) i wskazał jej związki z różnymi dziedzinami kultury: religią, sztuką, historiografią. Emblematyczna dla tych relacji jest twórczość Euzebiusza z Cezarei, który wykorzystał tabelę raz jako formę historiograficzną (*Kroniki*), raz jako narzędzie konkordancji Ewangelii (*Kanony*). W tym drugim przypadku, z formą tabeli bardzo wcześnie związał się charakterystyczny typ dekoracji, rozpowszechniony wkrótce na rozległych obszarach świata chrześcijańskiego (Referent przygotowuje nowe wydanie *Kanonów*). Dwa referaty podjęły zagadnienie literackiej wymiany między oboma kręgami językowymi. Réka Forrai (Budapeszt, *The Readership of early medieval Greek-Latin translations*) przybliżyła problem bezpośredniej recepcji IX-wiecznych łacińskich przekładów tekstów greckich. Były to w zdecydowanej większości utwory hagiograficzne, wyjątkowo teksty kanoniczne i historiograficzne, tłumaczone w Rzymie (Anastazy Bibliotekarz) i w Neapolu na zlecenie wysokich dostojników kościelnych, rzadziej świeckich, przeznaczone do lektury we wspólnotach kościelnych, lecz także do użytku prywat-

nego. Omawiając przeciwny kierunek tej wymiany, Bruno Rochette (Liège, „*Latinum est: non ligitur*”. *Lire le latin et traduire du latin en grec à Byzance*) zaproponował obraz chronologicznie i tematycznie bogatszy. Omówił fluktuacje znajomości łaciny w prowincjach wschodnich (choć nigdy nie stała się naczelnym językiem komunikacji, była nauczana i wymagana, np. od funkcjonariuszy administracji państwowej, również po podziale Cesarstwa). Rochette wskazał liczne świadectwa realnego zainteresowania piśmiennictwem łacińskim we wczesnym Bizancjum, jak kopie tekstów łacińskich wykonane i emendowane w Konstantynopolu, postaci autorów łacińskich aktywnych w Cesarstwie wschodnim, autorów pochodzenia wschodniego piszących po łacinie, czy wreszcie greckie przekłady literatury łacińskiej (scharakteryzował bliżej tłumaczenia *IV Eklogi* Wergiliusza oraz *Breviarium* Eutropiusza).

Zaledwie trzy referaty były poświęcone Bizancjum. Punktem wyjścia rozważań Daniele Bianconiego (Rzym, *Lecture tardoantique a Bisanzio nel riflesso dell'età macedone*) było pytanie, czy między epoką Justyniana a panowaniem dynastii macedońskiej doszło do zmian na tyle poważnych, by konieczna stała się operacja „restauracji” kultury późnoantycznej. Referent wskazał na znaczące różnice (greycyzacja, centralizacja), ale także elementy ciągłości: instytucjonalnej, którą gwarantowała administracja, i kulturowej, którą zapewniały m.in. księgozbiory konstantynopolitańskie. Te ostatnie stały się obiektem żywego zainteresowania w epoce macedońskiej, czego dowodem są liczne kopie oraz takie kompozycje jak *Biblioteka* Focjusza lub *Excerpta* Konstantyna VII. Odkrycie tekstów późnoantycznych w IX i X w., jak podkreślił Bianconi, nie zapobiegło utracie wielu z nich w następnych stuleciach — macedońskie odrodzenie miało charakter odtwórczy i toczyło się w izolowanych kregach dworu. Andreas Rhoby (Wiedeń, *The meaning of inscriptions for the early and middle Byzantine culture. Remarks on the omnipresent interaction of word and image*) omówił na wybranych przykładach bizantyńską epigrafię okresu macedońskiego. Wskazał na różne rozwiązania literackie i ich konsekwencje dla odbioru tekstu (utrudniona recepcja inskrypcji skomponowanych heksametrem), rozmaite funkcje i konteksty użycia, techniki wykonania, postawił też pytanie o modele tekstowe. Filippo Ronconi (Paryż, *La main insaisissable. Rôle et fonctions des copistes byzantins entre réalité et imaginaire*) zajął się pozycją, faktyczną i „wyobrażoną”, kopisty w społeczeństwie bizantyńskim na podstawie przekazów literackich, kolofońów i innych adnotacji spotykanych w rękopisach oraz źródeł ikonograficznych. Jako jeden ze wskaźników „realnego” statusu wskazał wysokie wynagrodzenia profesjonalnych skrybów. Trudniej uchwycić „wyobrażenia” o kopistach: ich uwagi o własnej pracy są stosunkowo rzadkie, a używana terminologia płynna. Prestiż zawodu zdaje się natomiast potwierdzać ikonografia: brak wprowadzić przedstawień kopistów, liczne są natomiast przedstawienia Ewangelistów w akcie spisywania Ewangelii. W opinii Ronconiego Ewangelista był ikonograficznym typem kopisty.

Zdecydowana większość referatów, nawet jeśli za punkt wyjścia obierała sytuację w „zjednoczonym” Cesarstwie, koncentrowała się procesach zachodzących na terytorium łacińskiego zachodu. Panorama poruszanych tematów jest

bardzo rozległa. Zacząć wypada od przeglądu problemów związanych ze studiami nad piśmiennością wczesnośredniowiecznej Europy, jaki w pierwszym dniu konferencji zaproponował Marco Mostert (Utrecht, *Using and Keeping Written Texts: Reading and Writing as Forms of Communication in the Early Middle Ages*). Referent podkreślił różnice występujące między poszczególnymi terytoriami i środowiskami, które nakazywałyby mówić o wielu kulturach pisma. Wskazał też na potrzebę rozróżnienia wielu stopni piśmienności. Dotyczy to zarówno kompetencji, jak i „zapotrzebowania” na pismo (obok grup, które całkowicie obywały się bez pisma, funkcjonowały środowiska, gdzie pismo miało wielorakie zastosowanie).

Rosamond McKitterick (Cambridge) oraz Peter Erhart (Sankt Gallen) przedstawili rozważania nad użyciem pisma na wybranych terytoriach i w konkretnych środowiskach. McKitterick (*The uses of literacy in Carolingian and post-Carolingian Europe*) postawiła pytanie, czy te same piśmienne strategie przekazywania pamięci i wiedzy (*literate conventions of memory*), jakie znamy z „porzymskich” prowincji państwa karolińskiego, były praktykowane również na niedawno podbitych terytoriach na wschód od Renu. Jako *case study* Referentka wybrała opactwo w Werden, proponując analizę kartularza jako narzędzia upamiętniania szeregu kategorii osób związanych z opactwem oraz biblioteki jako świadectwa kulturowej tożsamości wspólnoty. Przedmiotem zainteresowania Erharta (*Maniere di insegnamento della scrittura. L'area alemannica e retica*) była inna ważna wspólnota monastyczna, Sankt Gallen, oraz przylegające doń terytorium. Bardzo bogaty materiał, obejmujący zarówno dokumenty (755 dokumentów prywatnych z VIII–IX w., sukcesywnie wydawane w drugiej serii *Chartae Latinae Antiquiores*), jak i kodeksy, pozwolił Erhartowi rozpatrzyć wiele problemów, od form graficznych, przez aktywność pojedynczych pisarzy, relacje z innymi skryptoriami, po kwestie nauczania pisma i stopnia alfabetyzacji wspólnoty. Ten ostatni ocenił Autor jako bardzo wysoki (dane dotyczące czasów opata Gotzberta, 816–837, pozwalają przypuszczać, że niemal każdy mnich praktykował pismo).

Pozostałe referaty dotyczyły już nie pojedynczych terytoriów, lecz konkretnych dziedzin i aspektów kultury pisma. Wyróżnia się wśród nich grupa wykładów poświęconych kompozycjom literackim, pojedynczym typom tekstów lub książek. Paolo Chiesa (Mediolan, *Varianti d'autore nei testi letterari dell'alto medioevo: una verifica*) rozważył kwestię wariantów autorskich, możliwości stosowania tej kategorii do utworów wczesnośredniowiecznych i trudności identyfikacji. Zwrócił uwagę m.in. na uwarunkowania naszej znajomości procesów kompozycji w tym okresie: faza przygotowawcza (która w kulturze antycznej mogła polegać na dyskusji pierwszych prób w gronie przyjaciół) z jej wariantami jest nieuchwytna, mamy dostęp co najwyżej do pierwszej upublicznionej przez autora redakcji, zatem potencjalnie rozpoznanalne warianty autorskie to przeróbki gotowego już utworu. John Van Engen (Notre Dame, *Letters, writing, and public culture*) przyjrzał się bliżej epistolografii. Zauważył, że począwszy od epoki patrystycznej list zajmował stopniowo pozycję, jaką w prozie antycznej miała mowa sądowa lub polityczna. W odniesieniu do kultury karolińskiej wskazał na różnorodne funkcje listów oraz

ich znaczenie jako narzędzia budowania relacji społecznych w ramach elit. Francesco Stella (Siena, *Riletture e riscrittura della Bibbia*) przedstawił inną kategorię tekstów, która przeżyła swój rozkwit w epoce karolińskiej, a mianowicie poezję o tematyce biblijnej. Przedmiotem wykładu Mirelli Ferrari (Mediolan, *Libri strumentali fra scole e professioni*) było natomiast zagadnienie transmisji i skali użycia literatury specjalistycznej (traktatów medycznych, prawniczych, komputystycznych, encyklopedii itd.) oraz cech kodeksów użytkowych (często wyróżniają się heterogeniczną strukturą i złożoną stratyfacją korekt i uzupełnień). Szczególny typ tekstu specjalistycznego, a mianowicie glosy i glosariusze anglosaskie, był tematem referatu Patrizii Lendinary (Palermo, *Glosse in volgare e in latino nei codici anglosassoni*).

Na recepcji tekstów jednego autora, Wergiliusza, i to w bardzo szczególnym aspekcie skoncentrował się Jan M. Ziolkowski (Harvard/Dumbarton Oaks, *Voltando pagina: l'„oralizzazione” di Virgilio nell'alto Medioevo*). Autor wykazał niezwykle ważną rolę ustnych form przekazu w procesie odbioru tekstu literackiego, przytaczając szereg świadectw antycznych i wczesnośredniowiecznych (*graffiti* z cytatami odtworzonymi bez wątpienia z pamięci, strategie opracowania tekstu rękopiśmiennego podporządkowane wykonaniu ustnemu, jak interpunkcja lub notacja muzyczna). Relacje między „literaturą” i „oraturą”, lecz tym razem na gruncie historii języka, znalazły się w centrum referatu Rogera Wrighta (Liverpool, *Writing and speaking Late Latin*). Zdaniem Referenta ewolucja języka łacińskiego na przełomie antyku i średniowiecza podlegała takim samym prawidłowościom jak rozwój innych języków posiadających unormowany rejestr pisany: nawet bardzo dynamicznym zmianom w zakresie morfologii, semantyki lub fonetyki towarzyszył konserwatyzm pisowni. Ilustracji tej tezy służyła analiza tekstu dokumentu z 991 r. z diecezji Porto zakończona głośną lekturą zgodnie z hipotezą Referenta, jak tekst mógł być czytany pod koniec X w. (rozdźwięk między zapisem a wymową był ogromny).

Powracając do problematyki recepcji tekstów, trzeba omówić referaty Emanuela Colombi (Udine) oraz Donatelli Frioli (Trydent). Pierwsza z Referentek (*La presenza dei Padri nelle biblioteche altomedievali. Alcuni sondaggi*) przedstawiła wyniki sondażowych badań nad obiegiem tekstów autorów chrześcijańskich (do Izydora włącznie) na Zachodzie do IX w., opierając się z jednej strony na zachowanych egzemplarzach, z drugiej zaś na katalogach bibliotek z VIII–IX w. Wskazała m.in. na generalną przewagę dzieł egzegetycznych i moralnych wśród zachowanych rękopisów (na czele rankingu znajdują się teksty Grzegorza Wielkiego, Izydora i Augustyna), Wyspy Brytyjskie odznaczają się ponadto stosunkowo dużym odsetkiem poezji, zaś Italia znaczącym udziałem tekstów doktrynalnych oraz historiograficznych w kodeksach z IV–VI w. Zastanawiać może niewielka liczba świadectw takich tekstów, jak *Regula Benedykta* lub dzieła poezji chrześcijańskiej, ich silną obecność potwierdzają jednak kilkakrotnie liczniejsze wzmianki w katalogach bibliotek (dla *Reguly* stosunek ten wynosi 4:13). W przypadku tekstów, na które było duże zapotrzebowanie, można przypuszczać, że stosunkowo regularna produkcja nowych egzemplarzy sprzyjała utracie

wcześniejszych. Donatella Frioli (*I cataloghi medievali di libri come riflesso degli interessi di lettura*) zwróciła uwagę na różnorodność materiałów dotyczących średniowiecznych księgozbiorów i ich dwoisty wymiar, narzędzia dysponowania majątkiem z jednej strony (zob. zwłaszcza inwentarze, testamenty) oraz świadectwa zainteresowań pojedynczych osób lub wspólnot (zob. zwłaszcza listy książek w posiadaniu konkretnych autorów, świadectwa wypożyczeń). Rozważania były przeprowadzone przede wszystkim na podstawie źródeł pochodzących z terytorium państw karolińskich z IX i X w.

Problematyka cech wykonania książki rękopiśmiennej i ich związków z zawartymi w niej tekstami, obecna już np. w referacie Ferrari, powróciła jako temat przewodni w paru innych wykładach. Massimiliano Bassetti (Weronna, *Libri monumentali e d'apparato*) zajął się formą książki uroczystej od okresu Cesarstwa po epokę karolińską i ottonską. Wskazał z jednej strony na różnorodność dostępnych rozwiązań (barwienie pergaminu, chryzo- i argyrografię, wybór dużego formatu, określonego typu iluminacji), z drugiej zaś na funkcje książki luksusowej, jako narzędzia ostentacji bogactwa, nawiązywania relacji, przedmiotu daru. Paolo Fioretti (Bari, *Ordine del testo, ordine dei testi. Strategie di ripartizione dei testi tra gerarchie grafiche, maniere decorative e segni diacritici*) zaproponował historyczne ujęcie rozwoju technik prezentacji tekstu, służących jego łatwiejszej konsultacji, od pierwszych rozwiązań wypracowanych na gruncie kultury antycznej (często dla tekstów epigraficznych) po nowe strategie, związane z zastąpieniem zwoju przez kodeks i upowszechnieniem się kodeksu zawierającego więcej dzieł. Zwrócił też uwagę na możliwość śledzenia wyborów strategii organizacji tekstu na poziomie transmisji konkretnych tekstów i kolekcji, w przypadkach, kiedy dysponujemy anty- i apografem. Analiza średniowiecznych kolofonów pozwoliła Giuseppe Cremascoliemu (Bologna, *L'amanuense medievale tra pietas e goliardia*) nawiązać do wyobrażenia kopistów o własnej pracy. Cechowało je napięcie między postawą dewocyjną (przepisywanie jako ćwiczenie ascetyczne, medytacja, głoszenie Słowa; książka jako przedmiot święty, własność świętego patrona) a ironią, satyrą lub pokusą desakralizacji. Ta druga postawa daje o sobie znać zwłaszcza w późniejszym średniowieczu, kiedy kolofony coraz częściej przejmowały motywy literatury goliardów.

Inna grupa referatów dotyczyła użycia pisma w praktyce prawnej. Giovanna Nicolaj i Cristina Mantegna (Rzym, *Scrivere e leggere documenti nell'alto medioevo: spunti per una semeiotica dell'attività giuridica*) zwróciły uwagę, m.in. na „wyspawy” i nieciągły charakter dokumentacji czynności prawnych na obszarze królestw sukcesyjnych oraz podjęły problem modeli i ewolucji form dokumentów. Bardziej szczegółowy charakter miały wykłady Massima Valleranigo (Turyn) oraz Nicholasa Everetta (Toronto). Pierwszy z nich (*Schemi giuridici, azione rituale e scrittura nelle sentenze processuali, IX e XI secolo*) na podstawie placitów z terytorium Królestwa Italii (w tym także z peryferyjnych względem Pawii opactw środkowych i południowych Włoch) omówił różne konteksty i funkcje procesów oraz miejsce dokumentu w postępowaniu sądowym na przestrzeni stuleci IX–XI. Everett natomiast (*Late Roman*

law and legal literacy in early medieval Europe) starał się wykazać wzrost znaczenia i skali stosowania dokumentu pisanego w późnym prawie rzymskim i w królestwach sukcesyjnych, na przykładzie królestwa wizygockiego (zestawiając świadectwo dokumentów na *pizzaras* z prawodawstwem królewskim) oraz bizantyńskiej Rawenny. Teza Everetta spotkała się z krytycznym komentarzem Giovanni Nicolaj, która, po pierwsze, wskazała na ograniczenia dowodowej wartości dokumentu i podważyła możliwość zestawiania sytuacji w wizygockiej Hiszpanii i Rawennie. Upomniała się również (adresując tę uwagę także do McKitterick, w związku z jej rozważaniami nad kartularzem z Werden) o szacunek dla pierwotnego kontekstu i funkcji dokumentów prawnych, podkreślając specyficzne kompetencje dyplomatyczne i historyczno-prawne, jakich wymagają studia nad materiałem dokumentowym.

Pismu eksponowanemu poświęcony był referat Carla Carlettiego (Bari, *Scrivere sulla pietra tra tarda antichità e alto medioevo: tradizioni e deviazioni*). Autor skoncentrował się na inskrypcjach chrześcijańskich z Rzymu oraz okolic i omówił ewolucję oraz różnicowanie się form i technik, którym towarzyszyło zawężanie się kontekstów przestrzennych i społecznych. Reprodukcyjne niektórych inskrypcji dały Marcowi Smithowi asumpt do postawienia w dyskusji problemu epigraficznych świadectw pisma nauczanego na podstawowym etapie edukacji lub też kładzionych realizacji młodszej kursywy rzymskiej, analogicznych do tych kodeksowych. Historia pisma (książkowego i dokumentowego) w jego aspekcie graficznym była przedmiotem wykładów Paola Cherubiniego (Bari) i Marca Smitha (Paryż). Cherubini (*Dall'unità al particolarismo grafico: una verifica*) zwrócił uwagę na często lekceważone zjawiska, jak stosunkowo duża mobilność książek i osób posługujących się pismem oraz intensyfikacja kontaktów kultury łacińskiej z innymi kulturami, językami i pismami (arabską, celtycką, germańską), co stworzyło warunki dla szeregu innowacji w okresie „partykularyzmu graficznego”. Smith z kolei (*Dalla*

corsiva antica alle corsive altomedievali) analizę formalną pism kursywnych późnego antyku, tradycyjnie opartą na pojedynczej literze i jej ligaturach, sprowadził na poziom pomniejszych części składowych. Zajął się percepcją pisma (identyfikacja elementów odpowiadających sobie w kapitale i kursywie), procesami upodabniania się liter oraz strategią odróżniania (np. poprzez odwołanie się do form obcych, jak przyjęcie przez minuskułę karolińską *a* uncjalnego w miejsce różnych wariantów kursywnego *a*). Inskrypcje na monetach, w szerokim ujęciu od późnego Cesarstwa po emisje władców ostrogockich i longobardzkich, były przedmiotem wykładu Ermanna Arslana (Accademia dei Lincei, *Scrivere sulla moneta*). Herbert Kessler (Baltimore, „*Aliter enim videtur pictura, aliter videntur litterae*”: *synergies of reading and seeing in medieval art*) natomiast zajął się tekstowymi świadectwami recepcji i interpretacji przedstawień ikonograficznych. Referat Marca Palmy (Cassino, *Pergamene per la confezione di libri e documenti in età longobarda e carolingia. Il caso di Lucca*) na tle pozostałych wystąpień wyróżniał się technicznym charakterem — Autor przedstawił rezultaty pomiarów grubości pergaminu używanego między VIII a IX stuleciem w Lukce na podstawie korpusu 659 dokumentów oraz rękopisu nr 490 z Biblioteki Kapitulnej, sporządzonego w czterech etapach, na przestrzeni 20 lat (353 karty).

Program tegorocznej „Settimany” zawierał zarówno ujęcia syntetyczne, często rekapitulujące wcześniejsze studia autora, jak i referaty szczegółowe, prezentujące rezultaty badań w toku. Daleki od wyczerpania problematyki dał z pewnością szeroki przegląd tematów, metod i perspektyw studiów nad piśmiennością w I tysiącleciu po Chr. Materiały, które zgodnie z długoletnią tradycją ukażą się nie później niż rok po konferencji, zainteresują więc badaczy zarówno antyku, jak i wieków średnich, reprezentujących różne dyscypliny historyczne. Pozostaje dodać, że sześćdziesiąta *Settimana di studio* odbędzie się w dniach 12–18 IV 2012 r. i będzie poświęcona ogniewi (*Il fuoco nell'alto medioevo*).

Jakub Kujawiński
Poznań–Rzym